

СПРОБА «РЕВІЗІЇ» В ОЦІНКАХ ОСОБИСТОСТІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПОЛЬСЬКИМИ ДОСЛІДНИКАМИ ЧАСІВ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Особистість ватажка визвольної війни 1648–1657 рр. – українського гетьмана Богдана Хмельницького – завжди викликала жваві коментарі та оцінки польських істориків. У значній мірі ці судження залежали від методологічних підходів та політичних уподобань їхніх авторів. Отримавши в 1918 р. шанс на відродження державності, поляки активно долучилися до розбудови Другої Речі Посполитої. Одним зі складних питань владної еліти стало українське, адже в багатонаціональній Польщі українці становили найбільш численну національну меншину. Відсутність єдності в поглядах на розв'язання цього питання серед політичної еліти держави – пілсудчиків та ендеків – змушувало їх спертися у своїх судженнях на аргументацію, почерпнуту з історичного минулого двох народів. У контексті цих дискусій і навіть відкритої ворожнечі два політичні табори достатньо часто зверталися до подій визвольної війни 1648–1657 рр. та постаті її ватажка – Богдана Хмельницького. Полеміка, яка розгорілася серед політиків, не могла не вплинути й на підходи та оцінки тогочасної польської історіографії. Найбільш контроверсійно це проявилось в дискусії навколо суджень, висловлених Ольгердом Гуркою, який піддав сумніву ключові засади трилогії Генрика Сенкевича.

Ключові слова: Богдан Хмельницький; визвольна війна; польська історіографія; Друга Річ Посполита.

Уже на початку 1918 р. не підлягало сумніву, що Перша світова війна закінчиться поразкою центральних держав, а одним з її наслідків стане відновлення незалежної Польщі. На польських землях існували три незалежні осередки, метою яких стала відбудова державності: у Кракові – Польська ліквідаційна комісія, на теренах Великопольщі – Центральний громадянський комітет, а у Варшаві – контрольована німцями Регентська рада. Кожен тиждень і навіть день стали вирішальними для майбуття польського народу й відновлення його незалежності. Понад сто років (від третього поділу Речі Посполитої в 1795 р.) поляки від покоління до покоління передавали пам'ять про вільну вітчизну, так необачно втрачену наприкінці XVIII ст. Відродженню державності поляків загалом сприяла міжнародна ситуація. У Росії з кінця 1917 р. точилася громадянська війна, з листопада 1918 р. в Берліні спалахнули ро-

бітничі страйки, що переросли в революцію. Восени 1918 р. швидко розгорталася подія в Галичині та інших теренах, підконтрольних Австро-Угорщині.

Відновлена Польща й українські національно-визвольні змагання утворили особливий феномен взаємного протистояння двох народів. Причому завдяки низці обставин і факторів ставлення Польщі до України й українського питання загалом багато в чому відрізнялося від політики щодо української справи інших європейських держав, для яких вона становила лише тактичний інтерес і розглядалася виключно як знаряддя власної стратегії на певному історичному етапі. На зміну ідеям піднесення національної боротьби за незалежність перед поляками постала необхідність переосмислення свого минулого задля прогнозування майбутнього. Особливо актуальною та необхідною така переоцінка була щодо проблем історії відносин поляків

із сусідніми народами, зокрема тими, що раніше входили до складу Першої Речі Посполитої і перебували в орбіті геополітичних амбіцій нової Другої Речі Посполитої. У 1920–1930-х рр. Західна Україна перебувала в складі надзвичайно строкатої в національному відношенні (національні меншини становили третину населення країни) польської держави – Другої Речі Посполитої. Найбільшою національною меншиною в Польщі були українці (14 % громадян, за даними навіть польських переписів, достовірність яких українськими дослідниками ставиться під сумнів) [1, с. 15].

Невирішеність українського питання на теренах Другої Речі Посполитої зумовлювала внутрішньополітичне напруження та слабкість Польщі на міжнародній арені. Ще на межі XIX–XX століть у польській політичній думці запанували дві концепції щодо «українського питання». Однією була так звана «інкорпораційна концепція», витворена в середовищі впливової політичної сили польського суспільства першої половини XX ст. – національної демократії (ендеків). На їхнє переконання, польській державі необхідно було інкорпорувати «стільки східних», у тому числі й українських земель, скільки можна «проковтнути», скільки можна поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на «мононаціональну державу» [2, с. 148]. Політику полонізації Західної України табір народової демократії здійснював пряолінійно, відверто та нахабно, не гребуючи насильством і репресіями. Однак зростання національно-визвольної боротьби поневолених Польщею народів стало свідченням невдачі реалізації ендецької програми «національної асиміляції». Провал політики польських націонал-демократів щодо національного питання був однією з причин втрати ними влади внаслідок державного перевороту, здійсненого Юзефом Пілсудським у травні 1926 р. й установаження режиму «санації».

Не менш відомою та впливовою, ніж «інкорпораційна» програма ендеків, була так звана «федералістична» концепція Юзефа

Пілсудського. Вона виникла й розвивалася в середовищі Польської партії соціалістичної (ППС), одним із співзасновників якої був саме Ю. Пілсудський. У міжвоєнний період «федералістична» програма, зазнавши певних змін і модернізації в результаті адаптації до нових політичних реалій, стала відомою як доктрина «польського прометеїзму». Головним ворогом польської державності «прометеїсти» вважали російський імперіалізм взагалі та його більшовицький різновид зокрема. Прометеїсти керувалися міркуванням: якщо українців неможливо зробити поляками, то їх варто зробити громадянами відродженої Польщі. Отже, фундаментом концепції прометеїзму стала ідея сильної Польщі, яка вкладалася в низку постулатів: відмова від політичної демагогії і торгів на користь окремих партій, раціональне творче формування нової суспільної ієрархії; намагання віддалити небезпеку з боку двох сусідів (малися на увазі Росія та Німеччина), які становили територіальну й політичну загрозу з двох боків; виконання історичної місії – створення блоку слов'янських держав під егідою Польщі; опертя суспільного життя на християнську мораль; надання всієї необхідної повноти виконавчій владі; усунення націоналізму з державної політики, вирішення соціальних проблем, залучення до державотворення широкої громади та реструктуризація економіки [3, с. 19].

Окремі аспекти розглянутої проблематики досліджували українські та польські науковці, як-от: В. Комар [4], Р. Демчишак [5], С. Кравченко [6], І. Ярмошик [7], З. Ромек [8], М. Корнат [9], Є. Матерніцкий [10], А. Грабський [11] та інші. Так, наприклад, у творчому доробку В. Маєвського особливе місце посідають його есе, присвячені критичному аналізу романів трилогії Генріха Сенкевича – «Вогнем і мечем» і «Потоп» [12–14]. На особливу увагу заслуговує опрацювання, післямова та коментарі В. Маєвського монографії Ольгерда Гурки з теми: «Вогнем і мечем» й історична діяльність» [15]. Публікація вступної статті (уже в 1986 р.) виявилась

для В. Маєвського нелегкою справою, бо редактори видавництва Національної оборони Польщі в ролі цензури повикреслювали не лише окремі слова та речення, але й цілі сторінки вступної статті В. Маєвського, де він об'єктивно й водночас вимогливо поставився до окремих положень праці О. Гурки.

Аналізуючи історичний контекст, який суттєво впливав на стан польської історіографії міжвоєнного періоду, маємо зазначити, що здобуття Польщею державної незалежності в 1918 р. якісно змінило умови розвитку історичної науки, порівняно з попереднім ХІХ ст., поставило перед ученими нові завдання. Історики поставили за мету вироблення нової концепції вивчення та популяризації минулого Польщі. У міжвоєнній польській історичній науці, як і в політичному житті держави, склались дві протилежні історіографічні орієнтації – «західна» та «східна». Саме зв'язки істориків «східної» історіографічної орієнтації з політичним табором Ю. Пілсудського, який розробив низку проектів «санациї» різних сторін суспільного життя Другої Речі Посполитої та налагодження польсько-українського порозуміння, інтенсифікували процес переоцінки усталених історичних візій, що призвело до оновлення історичної науки. М. Бобжинський закликав до перегляду поглядів на історію Польщі на ширшій джерельній базі, це мало б поширювати в суспільстві почуття твердого духу праці, обов'язку, самопожертви [16]. Концепція інтегральної історії, яка здобула в міжвоєнному двадцятиріччі досить широке коло прихильників, посіла важливе місце в рефлексіях стосовно загальних проблем історії. У монографії Є. Сінкевича зазначено: «Окрім кола проблем, що властиві всім конкуруючим школам міжвоєнного періоду, не тільки пілсудчики, але і народні демократи відстоювали власне бачення історії Польщі. Чи багато істориків було з тими напрямками пов'язаними, не можна з повною впевненістю твердити, поскільки детерміновані вони на загальний кшталт польської історіографії в міжвоєнному періоді. Це, однак,

не значить, що влада не здійснювала на історичну науку політичного впливу чи тиску. Приклад дав сам Ю. Пілсудський, який у «Поправках історичних» (1931) дезавуював діяльність наукового середовища Військового історичного бюро (М. Кукеля)» [17].

Представники народно-демократичної візії історії закликали переглянути бачення певних сторінок польського минулого. У середині 1930-х рр. у Другій Речі Посполитій зріс інтерес до методологічних питань, спостерігалось повернення до позитивістських підходів, але вже на новому рівні, відбулася переоцінка та навернення частини дослідників до поглядів представників краківської історичної школи. Реабілітацію поглядів краківської історичної школи започаткував польський медієвіст Ольгерд Гурка (1887–1955), який здійснив переоцінку понять «оптимізм» і «песимізм» [18, с. 78]. Тому сучасні польські та українські дослідники вважають, що найяскравіше вказані прояви «ревiзiонiзму» в польській історіографії міжвоєнного періоду відобразились у творчості О. Гурки. У дослідженнях історії Сілезії він заперечив тезу німецьких істориків про цивілізаційну роль німецьких колоністів на цих землях у ХІІ ст. Але найяскравіше його історіографічні ідеї почали проявлятися вже в працях 1930-х рр. Він сформулював власні підходи стосовно причин занепаду Польщі, які були породжені шляхетською сваволею та слабкістю королівської влади.

Центральне місце в дослідженнях О. Гурки належало проблемі переоцінки історичних уявлень про період польсько-козацьких війн середини ХVІІ ст., що склалися в польській історіографії й у свідомості широкого суспільного загалу в міжвоєнний період як першочерговий чинник у формуванні сучасної йому історичної свідомості. О. Гурка виступив із ревiзiєю поглядів Г. Сенкевича. Історик пропонував переглянути оцінку постаті князя Яреми Вишневецького та образу шляхтича Я. Скшетуського [19]. Попри негативний вплив художніх образів Г. Сенкевича, таку ж роль, на його думку, відігравали й праці поль-

ського історика Людвіка Кубалі, що носили емоційно забарвлений характер суб'єктивних ідей автора [15]. Праці цього науковця виразно позиціонують його як прихильника «східної» історіографічної орієнтації [20].

Погляди О. Гурки викликали бурхливу реакцію як з боку широких кіл громадськості, так і з боку професійних істориків [21–24]. Останні поставили під сумнів висновки дослідника та звинуватили його у вибірковому використанні історичних фактів і викривленому їх висвітленні. Полеміка між опонентами поступово переходила межі наукової дискусії й нерідко набувала різкого особистісного характеру.

У працях О. Гурки відобразились його візії причин занепаду Першої Речі Посполитої через шляхетську сваволю та слабкість королівської влади, що кореспондувалось із поглядами істориків, прихильних до табору Ю. Пілсудського, на потребу сильної влади та провідну роль керівної особи в політичному житті. Він указував на часту недооцінку владою південно-східного напрямку розвитку й оцінював польську політику в цьому напрямі як історію втрачених можливостей та занапашених проектів. Його оцінки причини занепаду державності були достатньо співзвучними з поглядами на проблему представників так званої «краківської історичної школи» – Юзефа Шуйського [25], Валеріана Калінки [26], Станіслава Смольки [27] і Міхала Боюжинського [28]. З огляду на відновлення державності, О. Гурка вважав, що польська історична наука повинна відмовитися від піднесення за всіляку ціну своїх минулих діянь і тому потребує реалістичного та часом критичного підходу до минувшини. Такою реабілітацією позицій краківської історичної школи О. Гурка наголошував на актуальності її ідей у сучасних йому політичних та сус-

пільних умовах, що потребували відповідальної праці кожного громадянина в розбудові державності.

Якщо професор Оскар Халецкий обстоював ідею «традиціоналізму» в збереженні усталених в історіографії концептуальних висновків та оцінок, то О. Гурка висунув гасло «ревізійонізму» всієї польської історичної науки, під яким розумів «висвітлення в історичній науці й використання для шкільних цілей безоглядної правди про історію, здобуту через застосування найновіших наукових методів, опертих на незаперечні факти, статистичні дані і об'єктивні результати досліджень [...], що мають на меті перегляд ряду оцінок» [29, с. 3].

Непримиренна полеміка довкола історичних поглядів О. Гурки та спротив широких кіл істориків спробам підважити традиційні історичні візії, засвідчила перебування польської історичної науки на початковій стадії перегляду традицій історіографії бездержавного періоду, що сформувались під впливом романтичних поглядів на минуле, і підпорядкування його політичним потребам боротьби за відродження державності. У праці А. Грабського наведено влучне судження Мар'яна Серейського, який справедливо вважав, що реакція тогочасних істориків засвідчила те, «як важко було відступати від прийнятих поглядів і вирішувати проблеми Речі Посполитої і її падіння, хоча вони вже давно віджили себе в категоріях науки» [11, с. 173].

Полеміка з концепцією О. Гурки, яку підтримувало багато вчених, показала, як далеко був загал польських істориків від нового бачення історичного процесу, як важко було відійти від специфічних поглядів і розв'язати проблему давньої Речі Посполитої та її занепаду.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Демчишак Р. Україна у польських зовнішньополітичних доктринах у контексті національної політики II Речі Посполитої / Р. Демчишак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Випуск 24.

2. Українська державність у ХХ ст.: історико-політичний аналіз / [О. Дергачов, Є. Бистрицький, В. Реприщев та ін.]; за ред. О. Дергачова. – К. : Політична думка, 1996.
3. Кравченко С. Україна в геополітичній концепції польських прометеїстів на шпальтах часопису «BIULETYN POLSKOUKRAIŃSKI» (Варшава, 1932–1938) / С. Кравченко // Київські полоністичні студії. – Т. 18. – К. : Університет «Україна», 2011.
4. Комар В. Л. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / В. Л. Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 42–50.
5. Демчишак Р. Україна у польських зовнішньополітичних доктринах у контексті національної політики II Речі Посполитої / Р. Демчишак // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2012. – Випуск 24. – С. 14–20.
6. Кравченко С. Україна в геополітичній концепції польських прометеїстів на шпальтах часопису «BIULETYN POLSKOUKRAIŃSKI» (Варшава, 1932–1938) / С. Кравченко // Київські полоністичні студії. – Т. 18. – К. : Університет «Україна», 2011. – С. 19–28.
7. Ярмошик І. Дослідження історії України польським істориком Владиславом Томкевичем (1899–1982) / І. Ярмошик // Гілея. Історичні науки. – Вип. 66. – С. 288–295.
8. Romek Z. Olgierd Górka: historyk w służbie myśli propaństwowej / Z. Romek. – Warszawa : Semper, 1997. – 137 s.
9. Прометеїзм – польська візія перебудови Східної Європи (1921–1939) // Центральна Європа. – 2010. – Вип. 6(17). – С. 131–148.
10. Maternicki J. Historia i historycy. Studia i szkice historiograficzne / J. Maternicki. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005.
11. Grabski A. F. Zarys historii historiografii polski / A. F. Grabski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2003.
12. Majewski W. W sporze o Potop / W. Majewski // Kwartalnik Historyczny. – 1967. – R. 74. – S. 1031–1033.
13. Majewski W. Czy Sienkiewicz zamierzał odtworzyć prawdę historyczną / W. Majewski // Kwartalnik Historyczny. – 1967. – R. 74. – S. 373–376.
14. Majewski W. O «Potopie» i emocjach w Badaniach historyków / W. Majewski // Mowia wieki. Magazyn historyczny. – 1987. – № 1 – S. 29–31.
15. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / O. Górka ; oprac., posł. i przypisami opatrzył W. Majewski. – Wyd. 2. – Warszawa : Wojskowy Instytut Historyczny im. Wandy Wasilewskiej, 1986. – 263 s.
16. Bobrzyński M. Nasi historycy wobec wojny światowej / Michał Bobrzyński. – Kraków : nakład Gebethnera i Wolffa, 1920. – 36 s.
17. Сінкевич Є. Г. Місце краківської історичної школи в польській історіографії : дис. ... д-ра іст. наук / Є. Г. Сінкевич. – Дніпропетровськ, 2011. – С. 279.
18. Romek Z. Olgierd Górka. Historyk w służbie myśli propaństwowej (1908–1955) / Z. Romek. – Warszawa : Semper, 1997.
19. Górka O. «Ogniem i mieczem» a rzeczywistość historyczna / Olgierd Górka. – Warszawa, 1934. – VI, 141 s.
20. Lasocki Z. «Ogniem i mieczem» w świetle rewelacji dra Górki / Z. Lasocki. – Kraków, 1934.
21. Konopczyński W. Fotomontaż historyczny / W. Konopczyński // W obronie «Ogniem i mieczem». Polemiki z Olgierdem Górką. Wybór tekstów / wstęp i opracowanie H. Kosętko. – Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – S. 96–99.
22. Kukiel M. «Ogniem i mieczem» a odwracana rzeczywistość dziejowa / M. Kukiel // W obronie «Ogniem i mieczem» Polemiki z Olgierdem Górką. Wybór tekstów / wstęp i opracowanie H. Kosętko. – Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – S. 90–94.
23. Tomkiewicz W. Wartości historyczne «Ogniem i mieczem» / W. Tomkiewicz // W obronie «Ogniem i mieczem». Polemiki z Olgierdem Górką. Wybór tekstów / wstęp i opracowanie H. Kosętko. – Kraków : Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2006. – S. 141–168.
24. Wysocki R. Narodziny nowoczesnego narodu. Ukraińska idea narodowa w latach. 1775–1914 / R. Wysocki // Res historica. – 2006. – T. 22. – S. 19–50.
25. Szujski J. O młodości naszego cywilizacyjnego rozwoju / J. Szujski // Stańczycy. Antologia myśli społecznej i politycznej konserwatystów krakowskich / wybór tekstów, przedmowa i przypisy M. Król. – Warszawa : Instytut Wydawniczy Pax, 1985. – S. 100–159.
26. Kalinka W. Ostatnie lata panowania Stanisława Augusta / W. Kalinka // Dokumenta do historii drugiego i trzeciego podziału. – Poznań : Księg. J. K. Żupańskiego, 1868. – Cz. 2. – 401 s.
27. Smolka S. Uwagi o pierwotnym ustroju Polski Piastowskiej. Z powodu rozpraw pp. Bobrzyńskiego i Piekosińskiego / S. Smolka. – Kraków : Druk. C. K. UJ, 1881. – 167 s.

28. Bobrzyński M. Dzieje ojczyzny ze szczególnem uwzględnieniem historyi Galicyi / M. Bobrzyński. – Kraków : Nakł. G. Gebethnera i Spółki, 1879. – 358 s.
29. Górka O. Liczebność Tatarów Krymskich i ich wojsk / O. Górka. – Warszawa, 1936.

А. И. Ткачук, Херсонский государственный аграрный университет, г. Херсон, Украина

ПОПЫТКА «РЕВИЗИИ» В ОЦЕНКАХ ЛИЧНОСТИ Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО ПОЛЬСКИМИ ИССЛЕДОВАТЕЛЯМИ ВРЕМЕН ВТОРОЙ РЕЧИ ПОСПОЛИТОЙ

Личность лидера освободительной войны 1648–1657 гг. – украинского гетмана Богдана Хмельницкого – всегда вызывала многочисленные комментарии и оценки польских историков. В значительной степени эти суждения зависели от методологических походов и политической ориентации их авторов. Получив в 1918 г. шанс на возрождение государственности, поляки активно включились в построение Второй Речи Посполитой. Одним из сложных вопросов для правящего класса стал украинский, ведь в многонациональной Польше украинцы были наиболее многочисленным национальным меньшинством. Отсутствие единства во взглядах на решение этого вопроса среди политической элиты государства – пилсудчиков и эндеков – заставляло их опереться в своих суждениях на аргументацию, полученную с исторического прошлого двух народов. В контексте этих дискуссий и даже открытого противостояния два политических лагеря достаточно часто обращались к событиям освободительной войны 1648–1657 гг., в том числе и личности Богдана Хмельницкого. Полемика, которая вспыхнула среди политиков, не могла не повлиять и на оценки событий прошлого польскими историками. Наиболее контroversионно это проявилось в дискуссии вокруг суждений Ольгерда Гурки, который подверг сомнению ключевые подходы трилогии Генрика Сенкевича.

Ключевые слова: Богдан Хмельницкий; освободительная война; польская историография; Вторая Речь Посполитая.

A. I. Tkachuk, Kherson state agrarian university, Kherson, Ukraine

ATTEMPT OF «AUDIT» OF BOGDAN KHMELNYTSKYBY THE POLISH RESEARCHERS OF TIMES OF THE SECOND POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH

Identity of the leader of liberating war of 1648–1657 of the hetman Bogdan Khmelnytsky always caused courageous comments and estimates of the Polish historians. Substantially these judgments depended upon the methodological attitude and political views of their authors. Having got a chances of revival of statehood in 1918 the poles actively turned in creation of the second Polish-Lithuanian Commonwealth. The Ukrainian question became one of difficult questions of the state elite though in multinational Poland Ukrainians made the most numerous social minority. Absence of unity in views of the solution of this problem among political elit of the country forced them apeal in their judgments to the arguments taken from the historical past of the two Nations. In the context of these discussions and even open hostility two political camps rather often addressed to events of liberating war 1648-1657 and the identity of the leader – Bogdan Khmelnytsky. Pollemic which inflamed among politicians could not affect views and astimates of the Polish historiography of that time. Most brightly it was shown in discussions concerning judgments stated by Olgerd Gurka who called in question positions of key principles of Henryk Sienkiewicz's trilogy.

Keywords: Bogdan Khmelnytsky; liberating war; Polish historiography; the second Polish-Lithuanian Commonwealth.

© Ткачук А. І., 2015

Дата надходження статті до редколегії 31.08.2015

Рецензенти: *д-р іст. наук, професор Сінкевич Є. Г.;*
д-р іст. наук, професор Котляр Ю. В.